

Arkeologi og historie i et gammelt ladested

Son i tverrfaglig lys

Archaeology and History in a cross-disciplinary study of a seaport

Finn-Einar Eliassen

Professor emeritus (historie), Høgskolen i Sørøst-Norge

E-post: Finn-Einar.Eliassen@usn.no

Marianne Johansson

Arkeolog og rådgiver, Akershus fylkeskommune

E-post: Marianne.johansson@afk.no

Reidun Aasheim

Arkeolog og rådgiver, Akershus fylkeskommune

E-post: Reidun.aasheim@afk.no

ABSTRACT

The article demonstrates what can be achieved through a close, cross-disciplinary cooperation between historians and archaeologists, combining written and archaeological material in an integrated study. The point is illustrated by a pilot investigation of the medieval entrepôt and early modern small town of Son, an important timber-exporting port on the eastern side of the Oslo fjord in the sixteenth and seventeenth centuries. For the medieval (and possibly Viking) trading-place, only archaeological evidence and a handful of place-names are available. On the other hand, the cross-disciplinary approach is especially successful in revealing the development of the centre of Son in the decades around 1700, including the infilling of a small bay to create new plots of land, and eventually the central market square of the small town. This process could not only be precisely dated, but the developers were identified, as members of the Solgaard family, Son's leading merchants, who made great investments in the project. Interestingly, this property development was made in conflict with the landowners of the southern half of Son. Finally, a strong argument is made for post-medieval archaeology in Norway, where only sites and artefacts older than 1537 are automatically protected by law.

De siste årene har forfatterne av denne artikkelen – to arkeologer og en historiker – arbeidet sammen for å avdekke mest mulig av Sons forhistorie og ladestedets historie fram til midten av 1700-tallet. Undersøkelsen kan betraktes som et pilotprosjekt for et tett, tverrfaglig samarbeid om utforskningen av et middelalderlig handelssted og en tidligmoderne småby. Denne artikkelen vil fokusere på hva dette tverrfaglige samarbeidet har gitt av «merkunnskap» om Son, spesielt for den etterreformatoriske perioden.



Figur 1: Son og omegn. Kart: Reidun M. Aasheim. Akershus fylkeskommune. Kartgrunnlag: Kartverket, Geovekst og kommunene.

Son er i dag et idyllisk tettsted med småbåthavn, kaféer og gallerier. Det ligger i Vestby kommune, lengst sør i Akershus fylke. Sonsbukta er den ytterste naturlige havna i Indre Oslofjord, på østsiden av fjorden, ca. en mil nord for Moss (se fig. 1). På 1500- og 1600-tallet var ladestedet Son en viktig utskipningshavn for trelast. Det framgår blant annet av betegnelsen «Soen Water» på den sørlige delen av Indre Oslofjord, på tyske og nederlandske kart fra 1500-tallet. Son hørte funksjonelt sammen med Hølen, et annet lite tettsted, tre–fire km lenger oppe langs Såna, hvis nederste del blir kalt Hølenselva. På 1600- og 1700-tallet ble de betegnet som «ladestedet Son med Hølen», og de fungerte som to deler av en typisk tidligmoderne småby på kysten av Sørøst-Norge og Agder. Hølen hadde sagbruk, og der bodde de ledende trelasthandlerne, mens Son var havnebydelen, med en befolkning knyttet til sjøen: skippere, sjøfolk, losere, fiskere, fraktemenn, sjauere og håndverkere.

ETTERREFORMATORISK ARKEOLOGI OG BYHISTORIE

Arkeologi og historie kan kalles søsterdisipliner, eller «gjensidige støttefag».¹ De beskjeftiger seg begge med fortiden og søker å rekonstruere og tolke den på grunnlag av kilder, men disse kildene er av ulike slag. Mens historikerne arbeider mest med *tekst* (skriftlige kilder), er arkeologenes kilder først og fremst *ting* (for eksempel gjenstander og bygningsrester). Det gjør at de mange ganger kan synes å fortelle helt ulike historier. Og mens de skriftlige kildene oftest kan knyttes til navngitte personer og mer eller mindre presise tidspunkt, er de arkeologiske kildene som regel anonyme og kan oftest bare dateres nokså omtrentlig. Begge kildetyperne er imidlertid preget av at de er mangelfulle. Arkeologien påvirkes av at det er reguleringsplaner og andre offentlige eller private tiltak som styrer *hvor* det gjennomføres arkeologiske undersøkelser, og dermed også hvor vi finner tidligere ukjente kulturminner. De fleste utgravninger er i tillegg innenfor et begrenset område, slik at ikke alle sammenhenger alltid kan bli undersøkt, og det er i all hovedsak kulturminner som er eldre enn 1537 som graves ut.² I motsetning til dette kan historikere normalt forske på alle eksisterende (bevarte og tilgjengelige) skriftlige kilder fra et bestemt felt og en bestemt periode. Men på den andre siden er de skriftlige kildene svært sparsomme når man beveger seg langt bakover i tid – i Norge på 1500-tallet og i middelalderen. Både arkeologer og historikere – spesielt de som arbeider med eldre historie – har derfor normalt et ønske og en ambisjon å kunne utnytte *alle* typer kilder i jakten på et mest mulig «fullstendig» bilde av fortiden.

Ideelt sett burde vi derfor alle arbeide tverrfaglig – og mange av oss prøver også å gjøre det. Men det er både praktiske og prinsipielle vansker som møter de som har ambisjoner om tverrfaglighet. Fagene har sine egne tradisjoner, metoder og teorier, sine egne termer og til dels hver sin kronologi og publiseringspraksis. Den største hindringen for en individuell tverrfaglighet er kanskje at hvert av fagene har en høyt utviklet *kildeskritikk* som er lite kjent og enda mindre internalisert av forskere fra andre fag og disipliner.³ Dermed har mange arkeologer brukt historisk kildemateriale nokså ukritisk, mens historikere ofte har hatt vansker med å tolke arkeologiske funn og utgravningsrapporter og formulere hva de egentlig *betyr*. Selv om en del historikere har arkeologi i fagkretsen og *vice versa*, er det bare de færreste som har forskningskompetanse og -erfaring innen begge fagene. Samarbeid vil derfor normalt være den beste måten å sikre tverrfaglighet på.

Arkeologene må forholde seg til kulturminneloven. Ifølge kulturminneloven er alle kulturminner eldre enn fra år 1537 automatisk fredet. Samiske kulturminner eldre enn 100 år er også automatisk fredet. Skipsfunn (sunkne båter, skipsskrog, tilbehør, last og annet som har vært om bord) eldre enn 100 år er vernet etter kulturminneloven.⁴ Årstallet 1537 markerer reformasjonen og overgangen fra middelalder til nyere tid. Alt som er fra middelalderen eller eldre er automatisk fredet. Arkeologisk funnmateriale som er yngre enn fra år 1537, kalles ofte etterreformatorsk funnmateriale. Det arkeologiske kildematerialet fra tiden etter 1537 har altså ikke det samme vernet som de arkeologiske kildene fra tidligere

1. <http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Arkeologi> (lest 5.8.2017).

2. Fagerland og Paasche 2011.

3. Mehler 2012.

4. <http://www.riksantikvaren.no/Veiledning/Vernestatus> (sist lest 3.8.2017).

perioder. Ett av spørsmålene man da kan stille seg, er hva vi mister når vi ikke får utført undersøkelser av kulturlag fra vår nære historie.⁵

Et annet spørsmål vi kan stille oss er hvorfor 1537 ble satt som et skille i kulturminneloven. Vår kulturminnelov fra 1978 har røtter tilbake til den første kulturminneloven som kom 1905. Både innholdet og tidspunktet for denne loven hang sammen med funnet av Osebergskipet i 1903–1904, og en tanke om at det gjaldt å hindre at kulturminner som viste en stolt norsk fortid ble fraktet ut av landet. I arbeidet med den første kulturminneloven var nasjonale argumenter sentrale for at loven skulle bli vedtatt. Det var en liten gruppe museumsfolk, i hovedsak arkeologer, som var de fremste aktivistene bak lovgivingen. De hadde datidens historieforståelse, som handlet om ideen om en stolt norsk fortid som for alvor fikk en knekk ved reformasjonen. Disse holdningene påvirket forståelsen av hva som var verdifull fortid og hang tett sammen med hvilke særtrekk man skulle være spesielt stolte av å framheve. De var riktignok ikke enerådende; opprettelsen av Norsk folkemuseum og Maihaugen er eksempler på at også nærere historie etter hvert ble sett på som verdifull. Likevel er disse holdningene noe av bakgrunnen for at skillet for hva som skulle bevares ble satt til 1537, da den første kulturminneloven kom. I tillegg til dette ville det også være nødvendig med et større forvaltningsapparat og mer økonomiske ressurser hvis grensen skulle trekkes lenger fram.⁶ De økonomiske og praktiske argumentene kan vi fortsatt kjenne igjen, men historieforståelsen som bidro til dette skillet er for lengst gått av moten, og regelverket er i høyeste grad modent for en revidering.

Det finnes likevel noen gode eksempler på etterreformatorisk byarkeologi med tverrfaglig perspektiv. Publikasjonen etter de arkeologiske utgravningene i 1600- og 1700-tallslagene i Revierstredet 5–7 i Oslo er således skrevet av arkeologer, en etnolog, en numismatiker og en historiker i fellesskap.⁷

SON UNDER SON

Fra 2005 har det forgått arkeologiske registreringer, undersøkelser og delvis utgravninger på Labo og Ørajordet ved Såna og på ulike lokaliteter i Son sentrum (se kart), ved arkeologene Reidun Aasheim og Marianne Johansson og deres kolleger i Akershus fylkeskommune og ved Kulturhistorisk museum. Under en omvisning de holdt i Son en augustdag i 2014, kom de to i prat med historikeren Finn-Einar Eliassen, som siden 1970-årene har arbeidet med byhistorie, og blant annet hadde samlet det meste av det skriftlige kildematerialet til Sons og Hødens historie fra 1500-tallet til ca. 1725. Siden har vi tre samarbeidet tett om å avdekke mest mulig av Sons eldste historie fram til ca. 1760 ved hjelp av alle tilgjengelige kilder, og med metoder, teorier og bakgrunnskunnskap fra våre respektive fagområder. Samarbeidet har resultert i utstillingen *Hulter til bulter – da verden kom til Follo* på Follo museum i Drøbak i 2015 og 2016 og i Spinnerigården i Son i 2017, og boka *Son under Son*, som kom på høsten 2016.⁸ Utstillingen var et eksempel på et nokså tradisjonelt samarbeid mellom historikere og arkeologer, der arkeologene presenterte og forklarte de arke-

5. Paasche 2011, s. 9.

6. Stugu 2011, s. 77–81, 84, 90.

7. Schia 1981.

8. Eliassen, Johansson og Aasheim 2016a. For detaljerte henvisninger, også til utrykte kilder, se denne.

ologiske funnene mens historikeren skisserte bakgrunnen med tekster om hansa- og hollendertid, trelasthandel og skipsfart og befolkningen i Son på 1600–1700-tallet. Men i arbeidet med boka har vi arbeidet tett sammen for å tegne et best mulig bilde av handelsstedet og ladestedet ved Hølenselva og Sonsbukta fra vikingtid/middelalder til midten av 1700-tallet. Det er verd å poengtere at historikeren kom inn i bildet etter at de arkeologiske undersøkelsene i bakken var avsluttet og således ikke kunne gi innspill eller problemstillinger til disse. Men undersøkelsene er så godt dokumentert, ikke minst ved hjelp av tegninger og hundrevis av fotografier, at det var hele tiden mulig å «gå tilbake» i grunnen og se på det som lå der med nye øyne og nye problemstillinger. Dette samarbeidet og de viktigste resultatene det ga, vil vi presentere ved å fokusere på fire–fem temaer fra ulike deler av denne lange perioden, knyttet til ulike lokaliteter i og omkring Son.

HANDELSSTEDET I MIDDELALDEREN

For den eldste historien om området er de skriftlige kildene få og meget magre. Til gjengjeld gir stedsnavn et klart inntrykk av sjøens og elvas og dermed sjøfartens sentrale betydning for Son langt tilbake i tid. Og det arkeologiske materialet viser at gården Labo har vært noe langt mer enn en vanlig bondegård i tidligere tider.



Figur 2: Ubebodde hus på Søndre Labo gård. Mellom og på baksiden av disse to husene ble det funnet en boplass som hadde vært i bruk sammenhengende fra 800- til 1700-tallet. Foto: Reidun M. Aasheim. Akershus fylkeskommune.

Det ble utført arkeologiske undersøkelser på Labo i 2005⁹ og 2006,¹⁰ av henholdsvis Akershus fylkeskommune og Kulturhistorisk museum (se fig. 2). Undersøkelsene avslørte at det

9. Aasheim 2005.

10. Jakslund 2015.

hadde ligget et handelssted inne i elvemunningen i middelalderen, og trolig alt i vikingtida. På motsatt side av elva ble det funnet spor etter brygger fra 1100–1200-tallet som må ha hørt sammen med handelsstedet. Under fotballbanen på Labo var det i vikingtiden en strand der skip kunne trekkes opp, og med en flat slette innenfor må stedet ha egnet seg utmerket til markeds plass. Denne lokaliteten er foreløpig ikke undersøkt, men mellom dagens gårdstun på Labo Søndre og Nordre ble det funnet spor etter stolpebygde hus fra vikingtid og laftede tømmerbygninger fra middelalderen. Ett av husene skiller seg ut og viser at Labo ikke var en vanlig gård i middelalder, det har hatt hjørneildsted og sannsynligvis en kjeller. Denne typen «byhus» er ellers kun kjent fra Gamlebyen i Oslo og andre middelalderbyer i Norge. Funn av bygningsdetaljer som vindusglasskår, også med malt dekor, viser at beboerne hadde råd til en slik kostbar luksus i en tid da dette ikke var vanlig. Huset hadde vært i bruk fra 1200-tallet til et stykke ut på 1700-tallet, og vitnet om både handelskontakter, velstand og en urban livsstil. Dette viser også gjenstandsfunnene, blant annet et vektlodd, formet som en hest, fra Håkon Vs tid (rundt 1300) (se fig. 3). Noen få vektlodd datert til vikingtid er også funnet, men de gir bare en indikasjon på at det har vært handel her før 1200-tallet. Importvarer som keramikk fra Siegburg i Tyskland kan knyttes til tyske handelsmenn eller kjøpmenn påvirket av den hanseatiske kulturen.¹¹ Funnene viser at det var flere praktfulle drikkebegre, både i keramikk og glass, som var i bruk på Labo. Så godt som alle de funne gjenstandene er importert og viser tydelig handelsforbindelser og velstand.



Figur 3: «Labohesten»: Vektlodd av bronse fra Håkon den femtes tid (1270–1319), funnet på Labo. Vekt: ca. 100 gram. Nesten 100 slike vektlodd (flesteprocent hester, men også okser og bukker) er funnet i Norden, de fleste i Østnorge, foruten ett i England. Foto: Øyvind Møller Bakken, Museene i Akershus.

11. Gaimster 1997; Mehler 2009; Linaa 2006.

Stedsnavnet *Son* er eldre enn tettstedet ved bukta. Det kan være meget gammelt, men forekommer første gang i et diplom fra 1410. Dokumentet omhandler salget av en part i gården Bedo eller Bædo, som skulle ligge «vider (ved) Soon a (på) Follo». ¹² Bedo/Bædo er dativform av Beda eller Bedja, som er det gamle navnet på Bevøya, som ligger ved nordenden av Jeløya, ved innløpet til Sonsbukta. Dette navnet var i bruk i middelalderen. ¹³ Det synes rimelig å anta at Soon-navnet ble brukt om hele området innenfor – Sonsbukta og munningen av elva Såna, der det lå flere handelssteder. Blant annet finnes stedsnavnet *Kippenes* på en odde på nordøstsiden av Jeløya – på 1300-tallet, og sikkert tidligere, het det *Kaupanes* (handelsneset). ¹⁴

Son-navnet kommer uten tvil av elvenavnet Såna. I dansketiden ble Son-navnet gjerne skrevet Sogn, og *Sognehavn* ble brukt som betegnelse på ladestedet Son en gang tidlig på 1600-tallet. ¹⁵ Elvenavnet *Såna* er ikke sikkert tolket, men det kan ha betydningen «gyte-elv», «den stilleflytende» eller «den som minker». Elva har ikke bare gitt navn til Son, men også til *Såner*, som er et anneks til Vestby prestegjeld. ¹⁶ Og ikke minst ga elva navn til Labo-gårdene. *Labo* er en forkortelse av det norrøne navnet *Lagarbud*, som var i bruk i middelalderen og kanskje tidligere. *Lagar* er genitiv av *lōgr*, som betyr vann, sjø eller elv. Det er det samme ordet som i elvenavnet Lågen, og i vårt tilfelle refererer det åpenbart til elva Såna. *Bud* betydde egentlig bygning eller bosted, det kunne være en bod eller lagerbygning (som i sjøbod), men ble også brukt om et mindre bolighus. ¹⁷ *Labo* betyr altså huset eller bygningen ved elva. Labos beliggenhet ved elvemunningen og Sonsbukta ga gården en gunstig plassering i forhold til sjøfart, og elveløpet og veier langs elva og over åsene på nord- og sørsiden ga kontakt med innlandet (se figur 1). I eldre tider var vannstanden også noe høyere og elva bredere, slik at det var mulig å seile inn i elvemunningen.

Gården Labo er omtalt i noen få middelalderdiplomer fra 1300-tallet og framover, og i biskop Eysteins Røde bok. Men ingen av disse kildene gir noen informasjon om hva slags aktivitet det var på der på den tiden, bare navn på enkelte brukere og kanskje eiere av gården. ¹⁸ Derimot er det mulig at stedsnavnet *Sonakaupang*, der en skipan (forordning eller påbud) ble undertegnet av kong Magnus Eriksson i desember 1342, viser til handelsstedet på Labo, men dette er den eneste kilden der dette navnet forekommer, så plasseringen er uviss. ¹⁹

Handelsstedet på Labo har utvilsomt hatt karakter av et kontinuerlig marked i sommerhalvåret. Der har bønder fra Såner, Vestby, Hobøl og Rygge og kanskje enda lenger borte, kommet for å selge tømmer, bjelker, hoggenbord, håndsagde planker, tønnestaver og andre produkter fra deres egne skoger, og proviant til skipene fra deres egne gårder. Det var lite

12. *Diplomatarium Norvegicum* (DN) V, nr. 468, s. 331, dat. 14.9.1410.

13. Hoel 2004, s. 262–264.

14. Andressen 1984, s. 52, 60.

15. *Norske Rigs-Regjstranter* (NRR) IV, s. 524–525, dat. 2.5.1614.

16. <http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Son> (lest 15.4.2016). www.norskstadnamnleksikon.no (lest 15.4.2016).

17. Heggstad, Hødnebo og Simonsen 1975, s. 67, 282; Rygh 1898, s. 21.

18. DN, V, nr. 125, s. 109 (12.3.1316); DN, III, nr. 244, s. 207 (13.5.1347); DN, IX, nr. 282, s. 262, (14.6.1441); *Biskop Eysteins Jordebog* (1880).

19. *Diplomatarium Islandicum* II, nr. 488, s. 764–766 (11.12.1342). Erik Gunnes har ment at navnet viser til byen Jönköping, som het Jonacoping på latin, i byens segl. (*Regesta Norvegica* V, nr. 595, s. 215–216 (11.12.1342).) Men Gunnes har ikke kjent til handelsstedet på Labo. Middelalderhistorikerne Erik Opsahl og Per G. Norseng mener begge det er et helt åpent spørsmål hvilket av de to stedene som er ment.

pengar i omløp, så det meste av varene må ha blitt omsatt i form av byttehandel. Men utenlandske kjøpmenn og skippere var mer pengesterke enn norske bønder, så tømmer og trelast har nok også blitt betalt med klingende mynt. Myntfunn fra Labo er indikasjoner på det.

Den første gangen markedet er nevnt i en skriftlig kilde, er faktisk også siste gang vi hører om det. Det skjedde i 1548, i forbindelse med en fornyelse av Oslo bys privilegier. Osloborgerne mente at «Soens marckett» var dem «til skade och aff breck». Det må bety at den handelen som foregikk der, var betydelig og ble lagt merke til. Kronens politikk var å samle handelen i de gamle kjøpstedene og støtte dem i deres konkurranse mot yngre og mindre konkurrenter og mot handelsmenn og bønder på landsbygda. Derfor forkynte kong Frederik II at markedet i Son skulle være «aldelis affsagt (avskaffet) saa thett (det) icke mere holdes skall».²⁰ Markedet ble altså forbudt og nedlagt med et pennestrøk, og vi hører ikke mer om det. Men da var allerede et nytt handelssted ved Sonsbukta i emning.

FLYTTINGEN «RUNDT HJØRNET»

På et tidspunkt, trolig rundt år 1500 eller litt seinere, ble havna inne i elvemunningen vanskelig tilgjengelig for havgående skip. Det hang sammen med to forhold: landhevingen og skipsteknologien. I Son ble utløpet av Hølelsva eller Såna stadig grunnere gjennom seinmiddelalderen og 1500-tallet. Sagbruksvirksomheten, som startet opp ved Hølen på 1500-tallet, sendte store mengder flis og annet tømmeravfall nedover elva, der det hopet seg opp som slam i elvemunningen. På begynnelsen av 1700-tallet var Hølelsva bare en halv til en meter dyp nær munningen. Landhevingen, sammen med avfallet fra sagbruksvirksomheten, skapte også en strandsone langs østsiden av Sonsbukta som ble supplert med ballast, ofte sand, fra skipene. Under disse nye forholdene ble stranda et gunstigere sted for handel og markedsvirksomhet enn den gamle kaupangen tett ved Labo-gårdene. Samtidig ble skipene som besøkte handelsstedet stadig større og mer dyptgående. De krevde mer plass og framfor alt dypere havner. Til sammen gjorde disse forholdene at handelsstedet ved Labo-gårdene havnet i en bakevje. Skipene som kom med fremmede forbruksvarer og hentet norsk tømmer og trelast, ankret opp ute i Sonsbukta. Og selv om noe av virksomheten fortsatte som før på Labo – det viser funnene derfra – ble området rundt dypvannshavna i Sonsbukta nå viktigere.

Fram til begynnelsen av 1600-tallet var stranda i Son ennå ubebygget. Den ble trolig brukt av bøndene fra omlandet nærmest som allmenning, der de la opp tømmer og trelast og handlet med tilreisende oppkjøpere, skippere og kjøpmenn. Der veien fra Såner kirke gjennom Kleven (Kleiva) kom ned til stranden, lå sikkert opplagsplassen. Det var også stedet der strandsonen var bredest og strakte seg lengst inn mellom fjellknausene, og kanskje også stedet for det Sonsmarkedet som ble nedlagt i 1548. Her oppsto ladestedet Son, sannsynligvis på 1400- eller 1500-tallet, kalt «Sognehavn og Ladested» tidlig på 1600-tallet.²¹ Noe nøyaktig tidspunkt for ladestedets opphav er det ikke mulig å gi – verken arkeologiske eller historiske kilder gir svar på akkurat når tyngdepunktet for handelen flyttet seg fra

20. DN III, nr. 1166 (s. 845–848), dat. 21.7.1548; Bull 1924, s. 461.

21. NRR IV, s. 524–525 (2.5.1614).

Labo til Stranda i Son. Der kan ha skjedd gradvis over en lengre periode, eller kanskje markedet ble flyttet på et bestemt tidspunkt. En gang omkring år 1600 var denne prosessen fullført og handelssenteret definitivt plassert på østsiden av Sonsbukta. Men noe av virksomheten på Labo fortsatte i ennå 100 år eller mer. Det viser at det var en kontinuitet mellom virksomheten på Labo og i Son.

Når kom de første bofaste innbyggerne til Son? I hvert fall fra begynnelsen av 1600-tallet holdt lensherrene i Mariakirkens prostilen eller i Akershus len en toll i Son, og i 1634 fikk Son en kongelig toll.²² Den eldste kilden som forteller om bebyggelse i Son, er et kongebrev fra 1636 som gir ordre om bygging av tollbod på ladestedet, eller kjøp av «de Huse, der sammesteds er bestaaende» fra Christen Christenssøn, borger i Christiania.²³ Men allerede i 1624 ga Christian IV ordre om at alle beboere på Bragernes, Moss og Son skulle flytte inn til den nye kjøpstaden Christiania, som erstattet det gamle, avbrente Oslo. Ordren ble gjentatt åtte år seinere.²⁴ Det må bety at det allerede da bodde kjøpstadsborgere i Son.

Den nevnte Christen Christensen er, sammen med tolleren Claus Staffensen, en god kandidat til tittelen «ursoning». Christensen var kjøpmann og handelsborger i kjøpstaden Christiania, men bodde i Son. Som på andre ladesteder, var det naturlig at det var den profesjonelle mellommannen mellom skogeiende bønder og tilreisende trelastoppkjøpere som først etablerte seg ved havna.

Claus Staffensen eller Stefansen ble utnevnt til kongens toll i Son i 1634. Hvor han har bodd de første årene, vet vi ikke, men trolig flyttet han inn på Tollboden da den ble kjøpt i 1636, eller ble bygd kort tid etterpå.

Fra 1640-årene kjenner vi navnene på flere innbyggere i Son, og i tiårene rundt 1650 ser befolkningen ut til å ha økt merkbart og bebyggelsen tilsvarende. I 1660-årene kan det ha bodd mellom 50 og 100 personer i Son. Gjennombruddet for tettstedet hadde altså skjedd i generasjonen mellom 1630 og 1665, hvis vi skal tro på de skriftlige kildene. Det kan man riktignok ikke uten videre. Nettopp på 1600-tallet, og spesielt fra 1640-årene, blir det skriftlige kildematerialet som er bevart, mye rikere enn tidligere. Det har sammenheng med utbyggingen av statsadministrasjonen, både sentralt i København og lokalt i Norge, og med overgangen fra lensstyre til embetsstyre. Bildet som de skriftlige kildene gir, kunne derfor ha vært en «optisk illusjon». Men i dette tilfellet bekreftes det av det arkeologiske materialet. De eldste funnene som arkeologene har gjort i Son og som lar seg datere, indikerer at bebyggelsen stammer fra midten eller første halvdel av 1600-tallet.²⁵

TOMTER OG BOLVERK PÅ STRANDA I SON

De arkeologiske undersøkelsene i Son sentrum har delvis hatt karakter av punktundersøkelser i Storgata og Glenneparken og på parkeringsplassen til den gamle Kiwi-butikken i forbindelse med anleggsarbeid. Men på torget førte slike arbeider til at arkeologer fikk avdekke hele flaten – riktignok stykkevis og delt, slik at det tidvis var utfordrende å følge

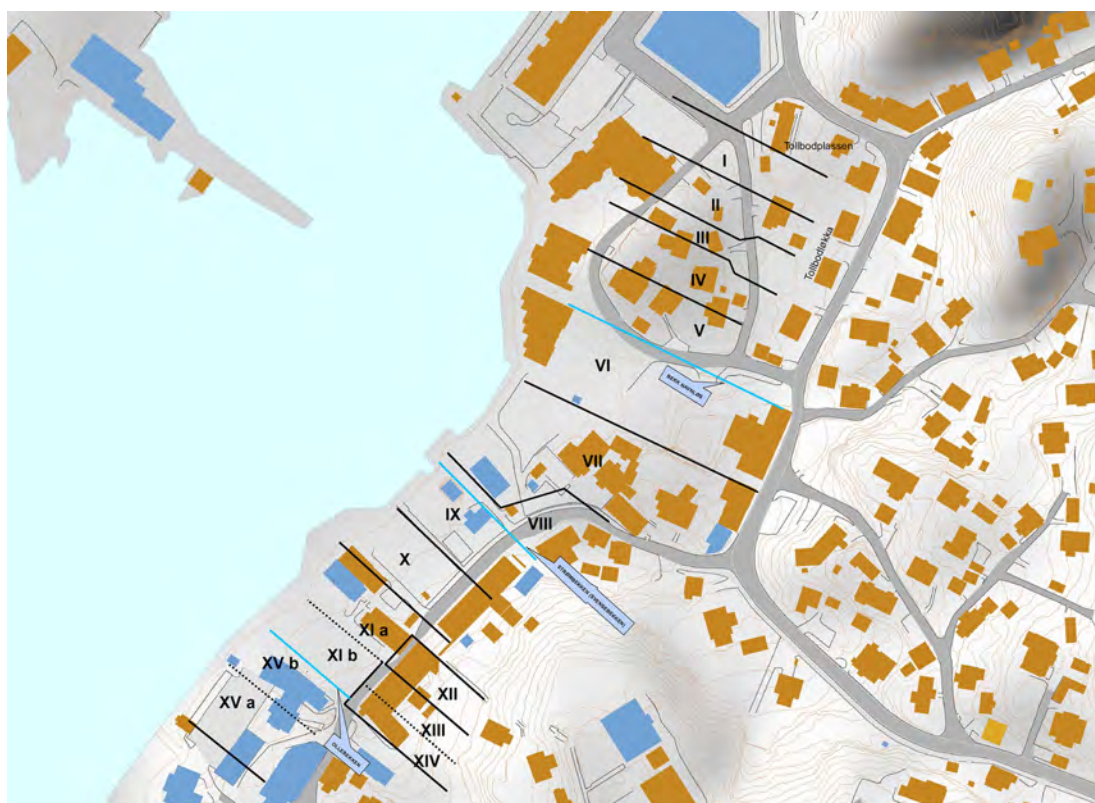
22. NRR IV, s. 78 (4.7.1604), 343 (24.11.1609), 524–525 (2.5.1614); VI: 673 (30.7.1634).

23. NRR VII, s. 250 (17.10.1636).

24. NRR V, s. 434–435 (4.10.1624); VI, s. 422–423 (29.7.1632); Bull 1927 s. 175.

25. Johansson, under utgivelse.

strukturer over større deler av torget. Undersøkelsene har hele tiden blitt grundig dokumentert, både i oversikt og detalj, slik at det har vært mulig å «gå tilbake» og studere funn på nytt, i lys av seinere funn og historiske kilder. Torget og tilstøtende deler av Storgata nordover er blant de best undersøkte delene av Son sentrum. Kulturlagene var mange steder omrotede og gjennomskåret av rørledninger og annet, så de arkeologiske sammenhengene var ikke alltid enkle å identifisere. Likevel har undersøkelsene gitt oss mye ny kunnskap om Sons utvikling. Spesielt har det vært fruktbart å se på de arkeologiske funnene og de skriftlige kildene i fellesskap.



Figur 4: Tomtegrenser på Stranda i Son ca. 1700. Tomtegrensene (sorte linjer) skal ikke oppfattes som eksakte – tomtestedler (grunnbrev) og skjøter inneholder nesten aldri mål. Spesielt størrelsen og den nøyaktige plasseringen av de nordligste (I–V) tomtene er usikre. XIb og XVb representerer de utfylte bolverkstomtene i Brynildsbukta (se teksten) – dagens torg. Bekkeløp er markert med rette, blå linjer, men spesielt den nordligste bekken var langt mer krokete enn kartskissen viser. Kart: Reidun M. Aasheim og Marianne Johansson. Akershus fylkeskommune. Kartgrunnlag: Kartverket, Geovekst og kommunene.

Bebyggelsen i Son vokste fram på Labo-gårdenes grunn, og de fleste huseierne betalte grunnleie til eierne av Nordre eller Søndre Labo.²⁶ Noen av dem fikk kjøpt tomtene av gårdeierne og ble dermed selveiere. Ved hjelp av skriftlige kilder – tomtesedler (grunnbrev), skjøter på hus og tomter, pantebrev og liknende – er det mulig å rekonstruere 15 tomter sentralt i Son omkring århundreskiftet 1700. Åtte-ti av disse tomtene lå langs sjøen

26. Eliassen 1999, s. 54, 72.

på Stranda i Son, nord for dagens torg (se fig. 4). De fleste av dem kan plasseres i forhold til nabotomtene, noen av dem også i forhold til de to bekkene som krysset Stranda. Disse bekkene ble gjenfunnet arkeologisk og kunne således brukes som fastpunkter i arbeidet med å plassere tomtene. I tillegg var det flere tomter bakenfor strandtomtene som hadde eller fikk adgang til sjøen gjennom smale «korridorer» ned til en brygge og en sjøbod. Disse tomtene må ha vært stukket ut allerede på midten av 1600-tallet eller tidligere.

Lengst nord i bebyggelsen ved havna lå tollboden fra 1634 til 1679, da Son ble underlagt tolleren i Moss. Yngre stedsnavn, som Tollbodhusene, Tollbodgrunn, Tollbodplassen og Tollbodløkken, gjør det mulig å plassere den gamle tollboden temmelig nøyaktig. Lenger nord lå det helt fram til 1800-tallet bare sjøboder.

De øvre delene av hver tomt besto av fjell og stein som gjorde det mulig å sette bolighusene på fast grunn, og å forankre andre byggverk i knausene. Men brygger og sjøboder måtte legges så langt ut mot dypet i Sonskilen som mulig, og til det trengte man å sikre og befeste sjøkanten – og helst også bygge den ut i vannet, så båter og i gunstige tilfeller også skip kunne legge til der. Middelet til å oppnå dette var bolverk – tømmerstokker lagt i store ruter med forskjellige fyllmasser. I Son ligger de i ett eller to omfar (lag), for å stabilisere grunnen på stranden eller for å bygge seg utover i sjøen og slik utvide en tomt (se fig. 5).



Figur 5: Bolverk under Glenneparken, sentralt i Son. Foto: Helan Recasens Sala, Akershus fylkeskommune.

Arkeologene støtte på bolverk mange steder i Son sentrum – på Kiwi-tomta, i Glenneparken, i Storgata og på torget. På Kiwi-tomta ble det funnet omfattende bolverk som trolig har ligget som en åpen lagerplass for trelast og andre varer. Dette passer godt med det skriftlige kildematerialet som også utdyper og konkretiserer tolkningen. Bolverkene på

Kiwi-tomta har opprinnelig hørt til en av de største tomtene i Son (tomt VI på fig. 4). Den har tilhørt en av Sons ledende trelasthandlere, Jens Pedersen Bærøe, som kjøpte den i 1700. Samme året ble det foretatt en optelling av trelast i Son som viste at nesten alle brygger, bolverk, strender og knauser i Son ble brukt til å legge opp trelast i store mengder – i alt nesten 70 000 bord på én gang. Øverst på tomta lot Jens Pedersen oppføre et stort våningshus med uthus som gjennom hele 1700-tallet var kjent som Bærøegården. Deler av det som kan ha vært grunnmuren til Bærøegården og steinbrolegningen på gårdsplassen, ble funnet av arkeologene ved det nåværende apoteket i Son.

HUSET SOM «SPERRET GATA» I SON



Figur 6a-b: Gulvet som ble funnet under Storgata, foran den nåværende Stoltenberggården.
a. Steingulvet. **b.** Plankegulvet. Foto: Marianne Johansson, Akershus fylkeskommune.

Midt i det som nå er Storgata, foran det som siden 1800-tallet har blitt kalt Stoltenberggården (Storgata 26), ble det i sammenheng med de arkeologiske undersøkelsene funnet bygningsrester som beviser at gata i utgangspunktet ikke løp slik den gjør i dag. Funnene besto i et gully i hele gatas bredde og en grunnmur som går vinkelrett på grunnmuren til Stoltenberggården (se fig. 6). På utsiden av muren var det bevart et lite felt med brostein. Muren flukter med en mur som fortsetter inn i kjelleren til Stoltenberggården. Dette betyr at deler av Stoltenberggården står på en eldre grunnmur, eller at huset en gang ble bygget om for å la gata passere omtrent der den går i dag. Steingulvet var laget av store, flate steiner. På ett tidspunkt la man et plankegulv oppå steingulvet som også var bevart. Det ble ikke gjort så mange gjenstandsfunn som kan datere byggingen av dette huset ut over noen krittpestilker. Ut fra det kan vi si at huset nok ikke er eldre enn en gang på 1600-tallet, men ikke noe mer.²⁷

Eiendommen, som vi har gitt romertall X, kan følges i skriftlige kilder tilbake til 1662. Da ble tomten pantsatt av den daværende eieren av Nordre Labo gård, Lauritz Svendsen, til

27. Johansson, under utgivelse.

strandsitteren Bendt Stillufsen. Stillufsen var født på nabogården Brevik omkring 1620, og har sannsynligvis slått seg ned i Son i siste halvdel av 1650-årene. 20 år seinere bodde Bendt Stillufsens sønn Mikkel Bendtsen (født ca. 1658) i husene. I 1696 kjøpte Mikkel Bendtsen også tomten som han og foreldrene hadde bodd på og hatt i pant siden 1662, av Amund Lydersen (Lauritz Svendsens svigersønn) for 20 riksdaler. Tomten strakte seg fra Amund Lydersens egne hus (tomt XII på fig. 4) til Svend Torstensens hus (tomt IX), «lige op og ned i søen».

Mikkel Bendtsen var borger til Christiania fra 1682 og en av Sons ledende kjøpmenn i 1680- og 90-årene, men han kom opp i økonomiske problemer rundt århundreskiftet. Han hadde større gjeld enn han kunne betjene; i 1699 ble hans tilstand betegnet som «meget ringe, og af slet ingen næring», og han ble regnet som en strandsitter. Året etter måtte Mikkel Bendtsen si opp borgerskapet og oppgi sitt bo. Bare få av kreditorene fikk noe av pengene sine tilbake, og Mikkel Bendtsen selv måtte «opholdes og fødes af sine venner».

Gården og tomten i Son ble solgt på auksjon i november 1700. Eiendommen ble kjøpt av den bare 17 år gamle Jonas Sørensen Solgaard på vegne av moren, Maren salig Søren Larsens. Solgaard-familien var Sons (og Hølen) ledende trelasthandlere og rikeste familie. Jonas bodde fortsatt hjemme hos sin mor i Hølen. Gården besto da av en husbygning, bryggerhus, stall, fehus, låve, sjøbod og sjøbodloft, brygge, bolverker samt to hauger (hamnehager). På sommeren 1701 bodde Mikkel Bendtsen fortsatt i sin gamle gård. Maren salig Søren Larsens stevnet ham for retten for å få ham til å flytte ut, men retten nøyde seg med å pålegge ham å holde gården i god stand. Ikke lenge etter må han likevel ha gitt etter, og Jonas Solgaard gikk i gang med reparasjoner, ombygninger og nybygninger på tomten. Jonas Solgaard fikk selv satt opp en bygning mot gaten med en «vel indredet» krambod, sengekammer, kontorer, kjøkken og barnekammer, fire værelser ovenpå, tre kakkelovner i huset og to rom i kjelleren. Videre lot han oppføre en drengestue med skorstein, et bryggerhus med bakerovn, bryggkjele og skorstein, samt kjeller; hestestall og fehus med torvtak, også vel innredet, to skjul med port og portrom på sørsiden. Endelig ble det reist en ganske ny bygning med seks over- og underværelser og tre murte kjellere. Den gamle bygningen ble belagt med kledning inn- og utvendig og utstyrt med beslag og mye ny innredning. Nederst mot sjøen ble det bygd to sjøboder. Alle husene ble tekket med takstein og pyntet. De ble taksert til en verdi av over 1150 rd i 1717 og 800 rd i 1726. Jonas Solgaard bosatte seg i den nye praktgården og ble snart Sons ledende kjøpmann.

Hvordan kan disse transaksjonene og byggeprosessene settes i forbindelse med det huset eller tilbygget som har blokkert gata i Son nord for den passasjen som i dag kalles Tranga? Og når og hvordan ble den åpnet?

For det første må vi slå fast at det som den gang ble kalt «gaden eller veyen», ikke var gjennomgående fra nord til sør i Son – ikke for kjørende, neppe heller for ridende. Den endte ved Solgaardenes eiendom. Til fots kunne man nok ta seg fram mellom husene og selvsagt i båt langs bryggene. Veien over gården Brevik til Moss, som gikk opp fra det som i dag er det sørøstlige hjørnet av Torget, var ikke forbundet med gata lenger nord. Det huset som «sperrert gata» var sannsynligvis Mikkel Bendtsens våningshus, som Solgaardene kjøpte på auksjon i 1700 og deretter bygget om. Det har i så fall ligget med gavlen mot sjøen, noe som sannsynliggjøres av en gammel grunnmur på tvers i kjelleren på det nåværende huset. Denne bygningen var således fra 1600-tallet, kanskje var den oppført av Bent Stillufsen allerede i 1650-årene.

Jonas Solgaard kom opp i økonomiske vansker seinere i livet, og i 1740-årene var han i realiteten konkurs og måtte oppgi sitt bo. Da ble også den store gården delt mellom hans datter Maren og hans sønner Søren, Christian og Annanias Solgaard, slik at de to sistnevnte fikk grunnen mot sjøen mens Søren beholdt grunnen og husene på oversiden, med Maren som medeier, og i tillegg en av de to sjøbodene og et såkalt fortau – antagelig en plankebelagt gangvei som ga adkomst til denne. I 1750-årene ble hver av de nå atskilte tomtene solgt videre. Da ble David Chrystie eier av Jonas Solgaards store bolighus, mens Søren Solgaard overtok tomten på sjøsiden. Lenger sør, ved torget, lot Ole Hansen Meyer, Sons rikeste kjøpmann på midten av 1700-tallet, oppføre en lang praktbygning som strakte seg over tomtene til tre tidligere bolighus (tomt XII, XIII og XIV) og inkorporerte ett av dem. Huset kalles nå Thornegården etter Meyers svigersønn Søren Thorne, som overtok den etter svigerfarens død. Omtrent samtidig med at gården ble oppført, fikk Storgata ny brolegning foran denne bygningen, og det var etter all sannsynlighet også da at Storgata ble åpnet nordover fra torget, mellom de to delene av Jonas Solgaards tidligere tomt, som da nylig var blitt delt.

Slik kan historien om huset som «blokkerte» gata og åpningen av Storgata nordover fra torget både dateres nokså nøyaktig og knyttes til navngitte personer og kjente situasjoner ved at arkeologiske og historiske kilder studeres og tolkes sammen og i lys av hverandre. Og vi kan presentere en plausibel forklaring på når og under hvilke omstendigheter Son fikk en gjennomgående hovedgate.

BUKTA SOM BLE TORG

I eiendomsrettssaker tidlig på 1700-tallet dukker stedsnavnet Brynildsbukta opp. Den lå et sted sør i Son og var sannsynligvis oppkalt etter Brynild Larsdatter, som var eier av halve Nordre Labo gård, som den sørlige delen av Son hørte til. I siste halvdel av 1600-tallet og i de første tiårene av 1700-tallet ble Brynildsbukta gradvis fylt inn. Middelet til dette var bolverk. Men hvor lå Brynildsbukta? Det dreide seg tilsynelatende om en ganske bred bukt, som strakte seg sørover mot (men kanskje ikke helt bort til) en bergknatt kalt Tranehalsen. Verken Brynildsbukta eller Tranehalsen blir brukt som stedsnavn i Son i dag.

Stranden i Son strakte seg på slutten av 1600-tallet sørover fra den gamle Tollboden til omtrent der den såkalte Spinnerigården står i dag. Sør for Spinnerigården ligger det som i dag er torget i Son, men ikke noe torg er nevnt i kildene fram til slutten av 1700-tallet. Kunne dagens torg være anlagt på den tidligere Brynildsbukta? En nærmere gransking av de arkeologiske funnene fra torget synes å bekrefte dette. I et undersøkt profil fra Storgata foran Thornegården kan man se at den naturlige undergrunnen synker fra nordøst mot sørvest. De arkeologiske kildene viser også at Spinnerigården til dels står på berg, og sør for torget er det også berg, mens området imellom er fylt ut med bolverk.²⁸ Ved – igjen – å kombinere de skriftlige og arkeologiske kildene og samarbeide tett om tolkningen av disse, er det mulig både å beskrive og datere denne prosessen og navngi aktørene i den.

28. Johansson, under utgivelse.



Figur 7: Torget i Son, delvis tildekket etter undersøkelsene. Den hvite bygningen bak i bildet er Thornegården fra 1761, til venstre sees litt av Spinnerigården (opprinnelig tobakksspinneri) fra ca. 1769. I det åpne feltet foran bygningene sees en oppbygd, steinbrolagt flate og steinbrolagte gater, trolig fra slutten av 1600-tallet. Deler av en gate fra 1700-tallet kan skimtes foran Thornegården. Foto: Marianne Johansson, Akershus fylkeskommune.

Det var Jonas Solgaard og hans mor, Maren salig Søren Larsens, som sto for eiendomsutviklingen i denne delen av Son. Maren Solgaard (som vi for enkelhets skyld kan kalle henne) eide ved sin død i 1717 mer enn ti hus og gårder, to husparter og i tillegg et par sjøboder i Son, fire–fem av dem med fri grunn, de fleste ved sjøen. Blant disse var «en udi

Soen beliggende tomt ... hvor paa befindes staaende imod stranden trende bulverke og een liden brygge som monsr Jonas Solgaard med hands sahl: Moders tilladelse haver ladet op- ned satt». Denne store bolverkstomta lå «tvert over for sal(ige) Svend Skippers forrige Tompt». Svend Skipper bodde i ett av husene som lå der Thornegården ligger i dag (se fig. 7). Det vil si at hans hus utgjorde en del av den nordlige «veggen» for det som i dag er torget i Son (tomt XIII og XIV på fig. 4). Brynildsbukta gikk da langt inn mot huset, og den nye bolverkstomta til Solgaardene ble anlagt ved utfylling i den nordlige delen av bukta.

Med plasseringen av Brynildsbukta til det nåværende torget ble det også mulig å identifisere og plassere andre hus og beboere omkring bukta – blant annet kunne vi se at Amund Lydersen, som var gift med Brynild Larsdatter og gjennom henne var grunneier i denne delen av Son, har bodd nokså inneklemt på tomt XII mellom Jonas Solgaards hus (på tomt X) som er omtalt tidligere og Svend Skippers hus. Utenfor Amund Lydersens hus, i retning mot sjøen, lå en tomt med en stor bygning, trolig en sjøbod (Spinnerigårdens forløper), som Maren Solgaard kjøpte i 1698 og som vi har gitt romertall XIa. På auksjonen etter moren i 1717 kjøpte Jonas Solgaard denne tomten, som da var blitt utvidet med flere bolverk, for 111 riksdaler. Amund Lydersens sønner Lyder og Lars Amundsen søkte ved skifteforetningen og flere rettssaker etterpå å ta tomten tilbake på odel, men fikk ikke medhold, verken av sorenskriveren i Follo eller lagmannen i Christiania. Derimot viser rettssakene at Jonas Solgaard og hans mor hadde bekostet tre bolverk oppført på tomten, i tillegg til det bolverket som lå der i 1698. I 1722 ble to av de tre betegnet som gamle. Det tredje var blitt «nesten bortflødt» (skylt bort) året før, sannsynligvis av flom i bekken som da utgjorde den sørlige grensen for tomten. De tre bolverkene kan ha tre- eller firedoblet tomtens utstrekning, og skal ha kostet Solgaardene 300 riksdaler å anlegge – like mye som et stort bolighus. Det arkeologiske materialet forteller også om denne etableringen av bolverk utover i Brynildsbukta. Både bolverket og ei brygge som kan ha blitt anlagt av Solgaardene ble funnet ved de arkeologiske undersøkelsene.

Den best bevarte delen av Spinnerigårdens forløper var en 3,5 meter lang del av en grunnmur med steiner i to høyder som ble funnet på det nåværende Torget sørvest for Spinnerigården. Det flislaget som knyttes til anlegget av bolverket utover i Brynildsbukta, finnes ikke på innsiden av grunnmuren. Jordmassene på utsiden og innsiden av muren er forskjellige. Dette indikerer at forløperen til Spinnerigården fortsatt sto da bolverket ble anlagt utover i Brynildsbukta. Det er utført en dendrokronologisk analyse av tømmerstokker fra Spinnerigården, og trærne er felt i vinterhalvåret 1768–1769.²⁹ Det er derfor sannsynlig at Spinnerigården ble påbegynt i 1769, og Spinnerigårdens forløper ble nødvendigvis revet i forkant av dette. Fyllmassene i bolverket er i hovedsak flis, flislaget dekker trebrogningen som var på utsiden av huset og er yngre enn dette.³⁰

Bolverkene Solgaardene fikk anlagt har nødvendigvis forholdt seg til eiendommen til Svend Skipper. De arkeologiske funnene viser at det har vært bolverk under hele det nåværende torget. Bolverkene i Brynildsbukta besto av en kombinasjon av løst opplagte og laftede rutenett av tømmerstokker fylt med flis, sand og søppel. Under Storgata foran Thornegården ble det ikke funnet tømmerstokker i det hele tatt, men et tykt flislag av lig-

29. Dendrokronologisk analyse ved Thomas Seip Bartholin, dat. 25.5.2013 (hos Trygve Nordby, Son).

30. Dette og de følgende avsnittene: Johansson, under utgivelse; Eliassen et al. 2016b, s. 161–165.

nende type som fyllmassene i bolverkene. Dette betyr sannsynligvis at flislaget under den nåværende Storgata ble påfylt etter at et rutenett av tømmerstokker var bygget og fylt med fyllmasser et par meter ut fra husene på Svend Skippers eiendom. Svend Skippers bolverk har nok ikke strukket seg så langt ut i Brynildsbukta, siden vi vet at Maren og Jonas Solgaard bygget bolverk utenfor dette, inn mot stranden langs Spinnerigårdens forløper, noe senere. Fra de skriftlige kildene vet vi at Svend Skipper på slutten av 1600-tallet har hatt bolverk og at det har vært en «bro» opp mot husene. Dette kan kanskje referere til brolegningen av tre eller stein, begge deler ble funnet ved den arkeologiske undersøkelsen. Ut fra de skriftlige kildene vet vi at bolverkene Maren og Jonas Solgaard fikk anlagt i Brynildsbukta sør for Spinnerigårdens forløper, må ha blitt anlagt en gang mellom 1698 og 1717. Både bolverk og ei brygge nevnes på denne eiendommen i skiftet etter Maren Solgaard i 1717. I rettsdokumentet fra 1722 betegnes bolverkene som gamle, og de er sannsynligvis bygget i perioden 1698–1702. Det er rimelig å anta at utbyggingen av eiendommen begynte relativt raskt etter at den ble kjøpt i januar 1698.

Såpass mye av det arkeologiske funnmaterialet fra bolverkene fyllmasser er datert til 1600-tallet eller begynnelsen av 1700-tallet at det må kunne sies at de arkeologiske og de skriftlige kildene bekrefter hverandre. Bolverkene ble undersøkt ved at man flere steder gravde seg ned gjennom fyllmassene. I Brynildsbukta besto fyllmassene i og ved bolverkene på Maren Solgaards og Svend Skippers eiendommer av flis, sand og søppel. Søppelet besto blant annet av ødelagte keramikkbegre, kritt Piper, tegl og glasskår. Det er keramikk og kritt Piper som så langt er datert. Sammen tilsier de skriftlige og de arkeologiske kildene at Svend Skippers bolverk ble anlagt i siste halvdel av 1600-tallet. Maren Solgaards tre bolverk var sikkert anlagt som lagringsplass for trelast og feste for brygge, og det er sannsynlig at de ble bygget samtidig, trolig rett før 1700.

Ut fra de arkeologiske undersøkelsene ser det ut til at det ble lagt brostein ganske raskt etter at fyllmassene i bolverkene var på plass. Det var ingen rester etter noe over fyllmassene, annet enn sanden brosteinen var satt i. Brosteinen består i tre små gater med en vannrett flate imellom som kan ha fungert som lagringsplass for trelast. Den ene gata fortsetter ned mot vannet og ei brygge rett utenfor bolverkene som sannsynligvis ble anlagt av Maren og Jonas Solgaard. Disse gatene, den brolagte flaten, brygga og bolverkene er i stor grad fortsatt bevart i grunnen.

Vi vet ikke hvor stort et bolverk var, eller om det var en fast størrelse på et bolverk. Men ved å kombinere arkeologiske og skriftlige kilder, kan vi komme med et anslag over omfanget av Maren Solgaards tre bolverk i Brynildsbukta. Disse tre bolverkene avgrensnes mot Spinnerigårdens forløper i nord og mot bekken i sør. Ut mot vannet avgrensnes bolverkene av restene etter brygga som nok ble bygget omtrent samtidig med disse bolverkene, og som trolig er den samme brygga som nevnes i de skriftlige kildene. Anslagsvis kan de tre bolverkene til sammen ha utgjort ca. 300–500 kvadratmeter, avhengig av nøyaktig hvor tomtegrensene har gått.

I 1727 inngikk Amund Lydersen og Jonas Solgaard en muntlig avtale om et makeskifte, som ble formalisert av Lydersens enke Brynild Larsdatter etter mannens død samme år. Da overdro Jonas Solgaard den omtvistede tomten til Amund Lydersens enke og sønner, slik at de endelig fikk adgang til sjøen. I bytte fikk Jonas Solgaard en annen tomt, sønnenfor den forrige (tomt XVb på fig. 4), pluss et mellomlegg på 150 riksdaler. Tomta strakte seg «lige

op og neder i Siøen» og lå på sør- og kanskje sørøstsiden av det som da var igjen av Brynildsbukta. På denne tomte gjentok Jonas Solgaard prosessen fra den forrige – han anla «brygger og bolverker, der have kostet (ham) mange penge», het det i en ny rettsak i 1739. Da sto det også en sjøbod sammen med bolverkene og brygga. Denne tomte har da fylt ut resten av Brynildsbukta.

Denne eiendommen ble også undersøkt arkeologisk. Dessverre var kulturlagene her i større grad forstyrret av moderne aktivitet, men det var likevel indikasjoner på bolverk i form av tømmerstokker og flislag. Det ble funnet en del 1700-talls gjenstander, men disse funnene er løsfunn og kan ikke med sikkerhet knyttes til noe bestemt kulturlag.

Denne rekonstruksjonen er resultat av intense og langvarige diskusjoner, personlig foran pc-skjermen og over de skriftlige kildene, og med kontinuerlig epostutveksling med utkast til teorier og formuleringer om identifiseringen av og sammenhengene mellom detaljene i begge kildegruppene. Alternative teorier ble prøvd ut og godtatt, moderert eller forkastet, og den fortellingen vi kom fram til (og som i boka også omfatter historikken til de omkringliggende tomtene), må betraktes som det sikreste vi kan komme fram til med de kildene som er bevart. Men vi legger ikke skjul på at det fortsatt er detaljer som ikke kan plasseres sikkert, og funn som ikke fullt ut kan forklares.

LABO-HUSET FORFALLER

Gjennom hele 1600-tallet fortsatte Labo å fungere som gård, bolig, skjenke- og overnattingssted, samtidig som handelsvirksomheten ble konsentrert på stranda i Son. Alt tyder på at de to gårdene ble drevet som jordbrukseiendommer og at husene ble holdt i hevd fram til Den store nordiske krig. Men fra tidlig på 1700-tallet var det tydelig at gårdene var i forfall. Det hadde sammenheng med at de ble proprietærgods, eid av borgere og kjøpmenn i Son og Hølen – først som pant for lån, etterhvert som eiendom. De brukte Nordre og Søndre Labo som såkalte avlsgårder ved hjelp av leid arbeidskraft. Jordveien ble brukt som eng, til beite og fôr til dyrene. Husene ble ikke lenger bebodd. I årene fra 1758 til sin død i 1770 satt Ole Hansen Meyer som eier av begge Labo-gårdene.

I 1759 ble det holdt en besiktigelse av gården og dens bygninger. Der sto da en liten, gammel stuebygning med tilbygd vedskjul, og en liten bod med loft. Begge husene var «saa aldeles af ælde forraadnet og brøstfældig (falleferdig), at samme ikke stoed til noen forbædring». De kunne altså ikke repareres, og ble verdsatt til henholdsvis fire og halvannen riksdaler – nærmest verdiløse. Derimot hadde Ole Meyer allerede sørget for at fehuset (fjøsset) var reparert og utstyrt med nytt tegltak, det var oppført en ny lone med to lader (låver) og et lysthus, og ved lysthuset var det plantet og inngjerdet en frukt- og urtehage (grønnsakhage). Gjerdene på gården ble funnet å være råtne og nedfalne, åker og eng var «misbrugt og u-hæfdet» (ikke holdt i hevd) og mange steder gjengrodd med unyttig skog, mens gårdens skog bare kunne brukes til brenneved og gjerdematerialer. Også husene på den underliggende plassen Husjordet var råtne og falleferdige. Bildet er helt tydelig: Labo skulle brukes som lystgård og til å holde husdyr på – ikke som bolig og bondegård.

Hva forteller arkeologien oss om denne endringen og forfallet? Gjenstandsfunnene fra utgravningene på Nordre Labo viser tydelig at det ikke har bodd folk i husene etter 1750, muligens heller ikke i noen år før den tid, men også mangel av funn gir oss informasjon om

dette. Alt det vi kunne forvente å finne rester av i en høystatusbolig som Labo-huset fra midten av 1700-tallet, glimrer med sitt absolutte fravær: Skår fra te- og kaffekopper eller -kanner har ikke blitt funnet. Heller ikke en type steingods kalt flint eller hvitt steintøy. Produksjonen av dette startet i England rundt midten av 1700-tallet, men etter hvert spredte dette seg til andre land.³¹ Det er funnet en del fajanse i Labo-materialet, men de skårene av fajanse som kan identifiseres, er produsert i Holland og datert til 1600-tallet. Norsk Herrebø-fajanse, som ble produsert fra 1758 og har en umiskjennelig dekor som er lett å kjenne igjen, mangler helt. Det er heller ikke funnet glassbegre som med sikkerhet kan dateres til 1700-tallet. De drikkebegrene man har funnet, er typiske for 1500–1600-tallet. Så etter en samlet vurdering av hvilke funnkategorier som kan dateres og det som mangler, kan vi konkludere med at det ikke har bodd folk i husene på Labo etter 1750-årene, men de kan ha stått ubebodd litt før dette også. Dette passer godt med de skriftlige kildene som forteller om falleferdige bygninger og løkkebruk på Labo.

HVA TVERRFAGLIGHETEN GA

Hva ga så de tverrfaglige «nærkampene» og det tette samarbeidet som historien eller arkeologien alene eller hver for seg ikke kunne gi?

Når det gjelder handelsstedet i elvemunningen, er ikke de skriftlige kildene til stor hjelp, med mulig unntak av «Sonakaupang»-dokumentet fra 1342. Til gjengjeld gir stedsnavn i området indikasjoner på vannveienes og indirekte på sjøfartens og handelens betydning, som konkretiseres av de arkeologiske funnene. I en kildefattig tid fungerer ulike kildegrupper som «vadesteiner» gjennom historien fram til ca. 1600 – og i noen tilfeller helt opp til 1700-tallet.

Det finnes ingen direkte kilder til flyttingen av handelsvirksomheten «rundt hjørnet», fra elvemunningen til stranda i Son, men en kombinasjon av indirekte kilder gir en avgrensning i tid til hundreårene omkring 1500, og vi kan slå fast at en permanent bebyggelse i Son oppsto i første halvdel av 1600-tallet, trolig i 1620- og -30-årene.

Med hensyn til «byhusets» endelikt, bekrefter tilsynelatende arkeologien bare det de skriftlige kildene forteller (og omvendt), men vi vet ut fra radiologiske og typologiske dateringer når huset ble bygd, noe de skriftlige kildene ikke sier noe om. Arkeologien forteller oss også mye om husets funksjoner før forfallet, og det gir en indikasjon på hvorfor huset var falleferdig på midten av 1700-tallet.

Kroneksempelen på hva som kan oppnås ved et tett samarbeid mellom historikere og arkeologer er likevel hva som skjedde sentralt i Son, og spesielt i og omkring Brynildsbukta rundt 1700 og i de første årtiene av 1700-tallet. Historien om eiendomsutviklingen der og hva som skjedde på de omkringliggende tomtene, ville ikke latt seg rekonstruere eller fortelle uten at vi hadde sendt spørsmål og svar, teorier og utkast til formuleringer fram og tilbake på epost, og sittet sammen og studert utallige beskrivelser, tegninger og fotografier fra ulike deler og faser av undersøkelsene og relatert dem til bygninger og personer, prosesser og handlinger som er omtalt i eiendomsdokumenter, skifteprotokoller og rettssaker. Og heller ikke uten at vi hadde gått i «nærkamp» med kildene og med hverandre om identifiseringer, tolkninger og forklaringer.

31. Schia 1981, s. 128.

Forutsetningene for det vellykkede tverrfaglige samarbeidet som *Son under Son* er resultatet av, kan formuleres i noen få teser: Et *tett samarbeid* mellom historiker og arkeologer, preget av en *fordomsfri åpenhet* om tolkninger og forklaringer, i bunnen en *trygghet* på egne fag og egne kvalifikasjoner, og en *gjensidig tillit* som gjorde det mulig å gå i «nærkamp», både med kildene og hverandre. Den viktigste forutsetningen var nok at vi alle tre hadde de samme ambisjonene om å prøve å finne ut så mye som mulig om Sons, Sonsbuktas og Labos eldre historie ved å bruke alle tilgjengelige kilder på best mulige måter, ved hjelp av de metoder og teorier som vi var kjent med, og hele tiden være åpne om og tydelige på de usikkerhetene som ligger både i kildene, og ikke minst i tolkningene av og forklaringene på det vi fant.

Vår undersøkelse er dessuten et eksempel på potensialet for utforskning av de mange nye småbyene, lade- og strandstedene som oppsto langs kysten av Sør-Norge på 1500-, 1600- og 1700-tallet.³² Gjennom et nært samarbeid mellom arkeologer og historikere kan mye ny kunnskap vinnes både om disse stedenes opphav og utvikling.

Sist, men ikke minst, demonstrerer «Son-prosjektet» verdien av etterreformatorisk arkeologi – også, og spesielt, der det historiske kildematerialet er rikholdig. Vårt arbeid er et godt eksempel på hvor mye informasjon man kan få ut av å kombinere disse typene materiale, og vitner derfor om hva man kan ha mistet andre steder der dette ikke har vært mulig.

Når det ble utført arkeologiske undersøkelser i store deler av Son sentrum, ble det ikke påvist kulturlag som var eldre enn 1600-tallet. Selv om det også var gjenstander som kan være fra middelalderen i noen av lagene, var det også funn fra 1600-tallet i de eldste lagene. De arkeologiske undersøkelsene i Son dreide seg i første omgang om å passe på at ikke kulturlag eldre enn fra 1537 ble påvirket av de forskjellige anleggsarbeidene som skulle utføres. Likevel ble alle kulturlag dokumentert på vei nedover i grunnen, men i en enklere form enn ved en middelalderutgravning. Ved å grave systematisk og dokumentere, tolke og datere kulturlagene kunne vi holde styr på sekvensene og forsikre oss om at vi ikke kom ned til middelalderlag som man tenkte kunne være der, samtidig som vi kunne tilegne oss viktig informasjon om de etterreformatoriske kulturlagene. På Labo var det funn både fra vikingtid og middelalder, men det var også funn fra 1600- og 1700-tallet.

Etter utgravningen på Labo ble 13 lastebillass med jordmasser fra utgravningsområdet fraktet til Follo museum. I disse massene er det mange arkeologiske funn, og gjennom et formidlingsopplegg i Den kulturelle skolesekken får vi fortsatt fram funn herfra.³³ Mange av disse funnene er fra 1600- og 1700-tallet. Selv om mange av funnene fra Labo er funn uten kontekst, og undersøkelsene i Son sentrum ikke var like grundige som ved en middelalderutgravning, har undersøkelsene gitt oss et stort etterreformatorisk funnmateriale og et unikt innblikk i Sons historie, spesielt siden vi har vært så heldige å kunne se på arkeologiske funn og skriftlige kilder sammen.

Vårt arbeid viser tydelig hvor viktig et endret syn på forvaltningspraksisen er. I sin artikkel «Modernitetens mangfoldige materialiteter» skriver Chris McLees at dagens forsknings- og forvaltningspraksiser for etterreformatorisk arkeologi ikke er holdbare i lys

32. Eliassen 2009.

33. Eliassen et al. 2016b.

av de siste årenes teoretiske utvikling innenfor samfunnsfagene og kulturminneforvaltningen. De ivaretar verken den egentlige historiske kompleksiteten eller den materielle arvens kildeverdi og forskningsrelevans.³⁴ Dette er et viktig poeng for oss som har jobbet tverrfaglig både med det arkeologiske materialet og skriftlige kilder fra etterreformatorisk tid. Hvis vi ser på det tilgjengelige kildematerialet som tilgjengelige puslespillbrikker i bildet av fortiden, er det uheldig å velge bort halvparten av brikkene. For oss som ser hvor mye mer tydelig bildet blir gjennom tverrfaglige studier, er det merkelig at det fortsatt settes et skille i 1537. Det er opplagt at historiske og arkeologiske kilder ikke erstatter hverandre, men utfyller hverandre. Vi må derfor ta vare på og benytte alle tilgjengelige kildekategorier.

Selv om regelverket ennå ikke er endret, har det definitivt vært en holdningsendring de siste årene. Innenfor kulturminnefeltet fordrer nye vernefilosofiske retninger en mer inklusiv forvaltningspraksis. Det er også en stadig sterkere tverrfaglig erkjennelse av det materielle og dets vesentlige rolle i samfunnskonstituering i nåtid og fortid. All menneskelig sosialitet og alle samfunnsordninger oppstår gjennom en sammenfiltring av det materielle og det ikke-materielle. Dette omfatter mennesker, praksiser, ideer, teknologier og ting. Både nasjonale og internasjonale direktiver og lovgivninger fordrer et målrettet, kunnskapsbasert og verdibegrunnet vern som i prinsipp også omfatter nyere tids kulturminner. Dette er et steg på veien, men det er fortsatt et godt stykke igjen før vi kan si oss fornøyde med forvaltningspraksisen.

Det er også en økende tverrfaglig enighet om at den konvensjonelle inndelingen av historien i atskilte epoker ikke lenger er holdbar. Tidligere avgrensede periodeindeler som middelalderarkeologi og etterreformatorisk arkeologi oppleves nå som kunstige. Nå fokuseres det mer på det som kalles historisk arkeologi, som er arkeologisk forskning i perioder med tilgang på skriftlige kilder. Ved hjelp av nye problemstillinger og tverrfaglige tilnæringer forsøker man å kaste lys over fortidens samfunnsutvikling i et globalt og et ikke-periodisert perspektiv. Dette skyldes blant annet en erkjennelse om at de siste 500 års mange endringer påviselig har røtter langt tilbake til middelalderen. I tillegg har utviklingen i etterreformatorisk tid hatt variabel endringstakt i tid og rom.

I historisk arkeologi er det en erkjennelse av at studiet av fortiden må benytte seg av alle tilgjengelige kilder. De forskjellige kildene har sine styrker, svakheter, tendenser, skjevheter og mangler. Ved å ha tilgang til et mangfoldig og sammensatt kildemateriale, får vi muligheter for en inngående og mangesidig utforskning av fortiden.

34. For dette og de følgende avsnitt, se McLees 2016.

LITTERATUR

- Andressen, Leif T. 1984: *Moss bys historie*, bind 1: *Frem til 1700*. Moss.
- Biskop Eysteins Jordebog (Den røde Bog. Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400)*. Christiania 1880.
- Bull, Edvard 1927: *Kristianias historie*, bind II. Oslo.
- Diplomatarium Islandicum, Íslendzkt Fornbréfasafn*, bind II. København 1893.
- Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXII. Christiania/Oslo 1847–1995.
- Eliassen, Finn-Einar 1999: *Norsk småbyføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*. Oslo.
- Eliassen, Finn-Einar 2009: «Ladesteder og strandsteder: Havner, husklynger – og byer? Skiftende realiteter fra middelalderen til 1800-tallet», i Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen og Terje Gansum (red.): *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*. Oslo, s. 133–145.
- Eliassen, Finn-Einar, Marianne Johansson og Reidun Aasheim 2016a: *Son under Son*. Trondheim.
- Eliassen, Finn-Einar, Reidun Aasheim og Marianne Johansson 2016b: «Skoleklasser på perlejakt: Hollendertiden i Son», *Aftenposten HISTORIE*, nr. 3/2016, s. 107–111.
- Fagerland, Tor Einar og Knut Paasche (red.) 2011: *1537 – Kontinuitet eller brudd?* Trondheim.
- Gaimster, David 1997: *German Stoneware 1200–1900. Archaeology and Cultural History*. London.
- Heggstad, Leiv, Finn Hødnebo og Erik Simonsen 1975: *Norrøn ordbok*. Oslo.
- Hoel, Kåre 2004: *Bustadnavn i Østfold*. Bind 5: *Rygge og Moss*. Utg. ved Tom Schmidt. Oslo.
- Jaksland, Lasse 2015: *Rapport for arkeologisk undersøkelse på Labo nordre, Vestby kommune, Akershus fylke*. Kulturhistorisk museum i Oslo.
- Johansson, Marianne, under utgivelse: *Registreringsrapport. De arkeologiske undersøkelsene i Son sentrum, Vestby kommune*. Akershus fylkeskommune. (Dette er rapporten fra de arkeologiske undersøkelsene. Den representerer derfor de opprinnelige tolkningene av de arkeologiske funnene, gjort av arkeologene i felt. Det er der dokumentasjonen og tolkningene fra feltarbeidet vil publiseres, og den må således kunne regnes som primærkilde. Marianne Johansson ledet undersøkelsene og skriver rapporten.)
- Linaa, Jette 2006: *Keramik, kultur og kontakter. Køkken- og bordtøjets brug og betydning i Jylland 1350–1650*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 56. Højbjerg.
- McLees, Chris 2016: «Modernitetens mangfoldige materialiteter: Arkeologi som kilde til nyere tids historie i Norge», i Knut Paasche (red): *VITARK 10 1537 – det vanskelige skillet. Forskning på og forvaltning av arkeologiske kulturminner fra nyere tid*. Trondheim.
- Mehler, Natascha 2009: «The perception and interpretation of Hanseatic material culture in the North Atlantic: Problems and suggestion», *Journal of the North Atlantic*, special volume 1/2009, s. 89–108.
- Mehler, Natascha 2012: «Written sources in post-medieval archaeology and the art of asking the right questions», *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 4, Praha, s. 11–24. https://www.academia.edu/1500235/Written_sources_in_post-medieval_archaeology_and_the_art_of_asking_the_right_questions
- Norske Rigs-Registrarer 1523–1660 I–XIII*. Christiania/Oslo 1847–2011.
- Paasche, Knut 2011: «1537 – kontinuitet eller brudd?» I Fagerland og Paasche 2011, s. 9.
- Regesta Norvegica V*, ved Erik Gunnes. Oslo 1979.
- Rygh, Oluf 1898: *Norske Gaardenavne, Akershus Amt, Andet Bind*. Kristiania.
- Schia, Erik (red.) 1981: *Fra Christianias bygrunn. Arkeologiske utgravninger i Revierstredet 5–7. Riksantikvarens skrifter nr. 4*. Oslo.
- Stugu, Ola Svein 2011: «Kulturminnevernet og dei bevaringsverdige fortidene», i Fagerland, og Paasche 2011, s. 77–81, 84, 90.
- Aasheim, Reidun Marie 2005: *Rapport fra registrering av automatisk fredete kulturminner på Solfjell gbnr. 134/29, i Vestby kommune*. Akershus fylkeskommune.